

פרופ' אליאב שוחטמן

קדימתם של עניי ארץ ישראל בקבלת צדקה

ראשי פרקים

א. דרשת חז"ל על קדימת יושבי א"י הושמטה ברמב"ם

1. דרשת חז"ל

2. השמטת הרמב"ם

3. הסיבות להשמטה

ב. הטעם להקדמת עניי ארץ ישראל

ג. גדרם של עניי ארץ ישראל

ד. עניי עירך ועניי א"י - מי קודם?

ה. גביית צדקה בגולה עבור א"י באמצעות שלוחים

ו. צרכים אחרים של עניי א"י

ז. שינוי ייעוד של צדקה לטובת עניי א"י

ח. כוחה של תקנה

ט. יושבי א"י לעומת ת"ח ותלמוד תורה שבחו"ל

* * *

בעניינים שונים, ובכללם מתן צדקה, שבהם קיימים אינטרסים מנוגדים של בעלי זכויות, קובעת ההלכה מי קודם למי. אחד הכללים בהקשר זה קובע, שיושבי ארץ ישראל קודמים

ליושבי חוצה לארץ בקבלת צדקה. מהו הטעם לכלל זה? ומדוע השמיטו הרמב"ם מספר פסקיו?

א. דרשת חז"ל על קדימת יושבי א"י הושמטה ברמב"ם

1. דרשת חז"ל

בספרי (דברים טו, ז) 1דרשו מהפסוק "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך אשר בארצך... לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון":

'כי יהיה בך' - ולא באחרים. 'אביון' - תאב תאב קודם. 'אחיק' - זה אחיק מאביך, כשהוא אומר 'מאחד אחיק' - מלמד שאחיק מאביך קודם לאחיק מאמך. 'באחד שעריך' - יושבי עירך קודמים ליושבי עיר אחרת. 'בארצך' - יושבי הארץ קודמים ליושבי חוצה לארץ.

מעין זה דרשו בב"מ ע"א, א מהפסוק "אם כסף תלוה את עמי את העני אתך" (שמות כב, כד): "עמי ונכרי - עמי קודם. עני ועשיר - עני קודם. ענייך ועניי עירך - ענייך קודמין. עניי עירך

ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין." לברייתא זו מקבילה במכילתא: "'את עמי' - ישראל וגוי עומדים לפניך ללוות, עמי קודם. 'עני ועשיר' - עני קודם. ענייך ועניי עירך - ענייך

קודמין לעניי עירך. עניי עירך ועניי עיר אחרת - עניי עירך קודמין, שנאמר: 'את העני עמך'."

2. השמטת הרמב"ם

הרמב"ם, בהלכות מלוה ולווה ה', לא הביא אלא את דין הקדמתו של ישראל לנכרי: "מצוה להקדים הלוואת ישראל בחנם להלוואת גוי ברבית." את יתר הקדימויות השנויות במסכת בבא מציעא לעניין מצוות הלוואה, הביא הרמב"ם בהלכות צדקה שלו (הל' מתנות עניים ז, יג):

-115-

עני שהוא קרובו - קודם לכל אדם, ועניי ביתו - קודמין לעניי עירו, ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת, שנאמר (דברים טו, יא): "לאחיד לענייך ולאביונך בארצך".²

יושם לב לכך שהרמב"ם הסמיך את דיני הקדימות בצדקה לא על הפסוק שדרשו חז"ל בספרי, כדלעיל, אלא על הפסוק בהמשכה של הפרשה (דברים טו, יא): "פתוח תפתח את ידך לאחיד לעניך ולאביונך בארצך".³ פסוק זה נזכר בזהר כיסוד לדין הקדימות בצדקה,⁴ ויתכן שהרמב"ם העדיף אותו כמקור להלכה שפסק בעניין זה, מכיון שבאים כאן במרוכז כל הביטויים המשמשים יסוד לדרשת חז"ל שבנידון, והקישור של הדרשה עם הנאמר בתורה בפסוק זה הוא פשוט יותר.⁵

הרמב"ם פיצל בין דיני הקדימה בהלוואה לבין דיני הקדימה בצדקה. אמנם בברייתא נמנו כל הקדימויות ביחד, אולם מסתבר שהקדימות הראשונה (ישראל לנכרי) שייכת להלכה המקורית הנידונית בפסוק "אם כסף תלווה"; ואילו שאר הקדימויות שייכות רק בעני המבקש צדקה, ולא הלוואה.⁶ קדימויות אלו הובאו בדרשת הברייתא בב"מ רק אגב הרישא, שעניינה קדימות בהלוואה; והמשותף לכולם הוא שדינים אלו מסתעפים ממצות גמילות חסדים.⁷

מדוע השמיט הרמב"ם את הסיפא של דרשת הספרי "בארצך - יושבי הארץ קודמים ליושבי חוצה לארץ"?⁸ והרי גם הפסוק שאותו הזכיר הרמב"ם מסתיים במילה "בארצך", ולמילה זו אין, לכאורה, משמעות - בהקשר הנדון - אלא לעניין הסיפא של דרשת הספרי.

יצויין שגם הטור נמשך אחר לשון הרמב"ם, וגם בו לא הובאה הפיסקה הנ"ל. רק בשולחן-ערוך כתב המחבר: "ויושבי ארץ ישראל קודמין ליושבי חוצה לארץ". כבר בבית-יוסף הביא המחבר את דרשת הספרי בשלמותה, ובכללה הדין שיושבי א"י קודמים ליושבי חו"ל, ועל פי זה ניסח את ההלכה בשולחן ערוך.⁹

-116-

3. הסיבות להשמטה

בהתייחסו לקושיה זו, הבחין החתם-סופר (שו"ת יו"ד סוף סי' רלג ד"ה איברא) בין הברייתא בבבא מציעא, העוסקת במצב שבו ישראל עושים רצונו של מקום וכולם יושבים בא"י, ואז אין צורך להשמיע את הדין שיושבי א"י קודמים ליושבי חו"ל, לבין הברייתא בספרי, שעניינה במצב שבו אין ישראל עושים רצונו של מקום, ויש קהילות בחו"ל - נסיבות, שבהן יש צורך להשמיע שיושבי א"י קודמים ליושבי חו"ל. ביחס להשמטת הרמב"ם את דרשת הספרי כותב החת"ס, "שמרמב"ם נראה דלא פסקו כלל להך ספרי וצריך עיון."

הרב עזריאל הילדסהיימר (שו"ת ח"א יו"ד סי' רכא) ¹⁰ הבחין בין הברייתא בב"מ המדברת על "עניי עירך", לבין הספרי העוסק ב"יושבי עירך". לשון "עניי עירך" מקנה זכות לגופו של העני, "אף אם כעת מסבב ומחזיר על הפתחים במקומות אחרים", בעוד שלשון "יושבי עירך" נותנת להם זכות רק בעת שהם יושבים בעירו של נותן הצדקה. לדבריו, "דחה הרמב"ם הספרי להלכה, מפני שמדמה צדקה להלוואה ולא כתב כלשון הספרי דתלוי בישיבה, רק

שתלוי מצד שהא מעניי העיר. "ומשום כך, לדעתו, השמיט הרמב"ם את קדימתם

של עניי א"י, "דסובר [הרמב"ם] דהספרי משובשת היא." 11

הרב שמואל גרשון מרל (זכרון-יעקב, בענייני מצות ישוב א"י, סי' ה, גייטסהעד תשנ"א, עמ' ק) מציג שכל הטעם לקדימתם של עניי א"י הוא כמבואר בברכי-יוסף, "משום דמקיימים

מצות ישיבת א"י, ועושי מצוה קודמים." ומכיון שלפי שיטת הרמב"ם (על פי מה שכתבו בעל אבני-נזר והמרחשת) עני שאין לו קניין המתפרנס מהצדקה אינו מקיים את מצות

ישיבת א"י בשלמות, ממילא אין הוא עדיף על עני בחו"ל, ומסיבה זו השמיט הרמב"ם את דין הספרי.

הקושי בהסבר זה הוא, שאם כך דרשת הספרי סותרת את עצמה מיניה וביה - אם לעניי א"י יש צורך בצדקה, אם כך אין הם מקיימים את מצות ישוב א"י, ואם כן מדוע יש

להקדימם. ואם אין הם זקוקים לצדקה - שוב אין צורך להקדימם.

אם אמנם דחה הרמב"ם את הסיפא של הספרי מהלכה, אפשר אולי להציע, שעשה זאת משום שראה ברשימת הקדימויות השנויה בברייתא בבבא מציעא רשימה סגורה שאין

להוסיף עליה; ומה שלא נכלל בה, כמו מה שנשנה בספרי בעניין יושבי א"י, אינו הלכה. בכך הלך הרמב"ם על פי הכלל בירושלמי פאה פ"ב ה"ד, שאין למדין הלכה אלא מפי תלמוד.

בעצם העובדה שלברייתא שבספרי לא נמצאו תימוכין ביתר מקורות חז"ל, ובעיקר בתלמוד, די היה לשיטת הרמב"ם, כדי לא לפסוק אותה להלכה.

כשיטה זו כתב הרמב"ם בשתי תשובות. באחת (מהדורת בלאו סי' שכו) נשאל מדוע פסק (בהל' נדרים יב,א) שהאב מיפר כל נדר של בתו, ולא רק נדרי עינוי נפש, בניגוד לדרשת

חז"ל בספרי (פרשת מטות פיסקה קנה), שכשם שהבעל אינו מיפר אלא נדרי עינוי נפש, כך גם האב אינו מיפר אלא נדרי עינוי נפש (גם הראב"ד השיגו על כך באותה הלכה). תשובת

הרמב"ם היא:

זאת השאלה ודאי ראוי לשאול אותה כל חכם, וכמה ימים נתישבתי בדבר זה. והדבר ידוע, שלדברי אותו ההקש המפורש בספרי, אין האב מיפר אלא נדרים

-117-

שהבעל מיפר, כמו שפירש שם. אבל קשה לי זה ימים רבים, ואמרתי שודאי דברים אלו הן לר' שמעון לבדו, שסתם ספרי - רבי שמעון, ואילו היו דברים אלו הלכה, ודאי לא

היה שתיק גמרא מינייהו, שלא תמצא לעולם אותו הקש באחד משני התלמודים, ולא בתוספתא... ואמרתי שזה ההיקש דר' שמעון - דברי יחיד הוא.

כדברים האלו ממש, כתב הרמב"ם גם ביחס לשאלה שנשאל אודות ההלכה שפסק בהל' ציצית א,ו, שאין חובה לשזור את חוטי הציצית, בניגוד לדרשת חז"ל בספרי (פרשת שלח

פיסקה קטו) שיש חובה לשזרם. בתשובתו (מהד' בלאו סי' רפו) כתב הרמב"ם:

וזה שלמד שזורין מן המשכן - רבי שמעון הוא, שסתם ספרי - רבי שמעון. ולפי שלא מצאתי שום אדם שיאמר דבר זה, לא כתבתי כמותו... כך נראה לי, ואין לי סמך אחר בדבר זה.

לשתי דוגמאות אלו מצטרפת אפוא הדוגמא שלפנינו, שגם בה הרמב"ם אינו פוסק כדרשת הספרי כיון שלא מצא אותה דרשה בשאר מקורות חז"ל. 12

אכן, אין לקבוע בוודאות גמורה שהשמטת הרמב"ם נובעת מכך שלדעתו אין הלכה כספרי. יש שהשמיט הרמב"ם הלכה השנויה בברייתא מספר פסקיו, אבל בחיבורים אחרים שלו

הוא פסק הלכה במפורש כאותה הלכה. 13 ואם כך, גם בענייננו אפשר שאע"פ שהרמב"ם לא הביא בספר פסקיו את הדין ש"יושבי הארץ קודמין ליושבי חוצה לארץ", מכל מקום

זוהי הלכה אף לדעתו. מה עוד, שכאמור, הפסוק שעליו הסמך הרמב"ם את ההלכה שבנידון, מכיל את המילה "בארצך" - הרומזת לקדימתם של יושבי הארץ. 14

ב. הטעם להקדמת עניי ארץ ישראל

כבר הבאנו לעיל את הטעם להקדמת עניי ארץ ישראל על פי החתם-סופר, 15 שזהו משום שעניי אלו מקיימים את מצות ישיבת ארץ ישראל, שחשיבותה מפני הקדושה שבה,

"וראוי להקדים עושי מצוה". ומכאן הוא מסיק שלכאורה גם עניי ירושלים קודמים לעניי שאר א"י, כיון שלירושלים יש קדושה גדולה יותר. 16 אלא שלגבי יושבי ירושלים דעתו היא

שאין להקדימם, אלא כאשר מצבם של כל עניי א"י שווה, וכולם

-118-

"צריכים להחיות נפשם בלחם צר ומים לחץ... אבל כשיש לאנשי ירושלים אפילו רק לחם צר, שוב אין להם שום תביעה עד דיגיע לכל אחת מהעירות האחרות גם כן כשיעור הזה."

17

ספק ביחס לעדיפותם של עניי ירושלים בזמן הזה, העלה הרב שמואל וואזנר (שו"ת שבט-הלוי ח"ב סוף סי' קכז), "אם שייך זה בזמן הזה, דעיקר ישיבת עיר הקודש ירושלים אינו

כלל בשטח לפני מן החומה, ששם הוא המקודש בקדושה יתרה על ירושלים, והעיר נרחבת בכל השטחים אשר הם כבר ארץ יהודה סתם, ולא שייך להקדים יושבי ירושלים." אבל

בשם הרב ש"ז אויערבך בפסקיו נכתב, ש"ירושלים החדשה בכלל ירושלים, וענייה קודמים לעניי עיר אחרת." 18

בסיועם של בני הגולה ליושבי ירושלים, רואה החיד"א (שו"ת יוסף-אומץ סי' יט) משום השתתפות של בני הגולה במצוות ישיבת א"י:

המתנדבים בעם היו מניחים ענייהם ועניי עירם משום עניי ירושלים, 19 אתרא דמאריה ביתא תלי זייניה כי שם ביתו. וטעמא טעים לזכות שיעמדו ישראל שם בהר הקדש כי רב

הוא ודידן עדיפא כי בזה תהיה מנת חלקם בישיבת א"י ובתפילות ותורת א"י המלאה לה אמיר מעלנא אית לה שער השמים מכון שבתו.

עוד הוא מוסיף, שבני הגולה נהנים משיבתם של אחיהם בארץ ישראל, שכן בחישוב הלוח לצורך קביעת המועדות הם סומכים על חשבון בני א"י, והרי על פי הרמב"ם בספר

המצוות, עשין קנג, "אם יעדרו ח"ו בני ישראל מא"י - חשבונו לא יועיל כלום בשום פנים". לפיכך, חיוב מוטל על כל בני הגולה להשתדל שיהיו ישראל בא"י. ואף על פי שיש

מהראשונים שחולקים על הרמב"ם בזה, "מכל מקום לדעת הרמב"ם אבי התעודה צריך שיהיו ישראל בא"י, ואם לאו - בטל הכל ח"ו." 20 בנוסף לכך מציין הרב חיד"א, "כמה

החמירו רז"ל משום ישוב א"י עד שהתירו לכתוב בשבת בערכאות של גויים ולקנות בית בא"י מן הגוי בשבת וחותרם ומעלה בערכאות."

שיקול נוסף שבגללו מצדד הרב חיד"א בזכותם של יושבי הארץ, הוא מצבם הקשה והחובה

להיחלץ לעזרתם. לדבריו גובל הדבר במצות "פדיון שבויים, דיושבי הארץ נתונים ביד אדונים קשים, גוי עז פנים בשבט עברתו, ואין לך מצוה רבה כפדיון שבויים, כידוע. ובכי האי גוונא אפילו הרב בית חדש ז"ל 21 אזיל ומודה דקדימי לעניי העיר להציל לקוחים למות, וכל השומע פורס על שמע פורש ובוכה צר אל משמעתו."

את תשובתו חותם החיד"א בקריאה :

מי האיש החפץ חיים יחזיק ביד עניי א"י ומפליא לעשות משום ישוב הארץ אשר ה' דורש אותה כל שבהנאתו. ואדוני הארץ אלהינו מרחם יתן לאיש רב ברכות, וזכותא דארעא קדישא מסגא קמיה בצל שדי יתלונן, הנה שכרו אתו ופעולתו, כי"ר.

-119-

על חשיבות מעלתם של התומכים ביושבי ארץ הקודש, כותב הרב חיד"א גם בפירושו לתורה (ראש-דוד, תחילת פר' ויצא ד"ה ה) :

כשם דרצה הקב"ה לזכות ישראל כי לא יחדל אביון לזכות לעשירי עם יקנו עולמם בצדקות פזרונם, כן הדבר הזה. כי הן בעוון יושבי הארץ קצרי יד עניים ואביונים וגזרות קשות ורעות, פטיש מכה בירושלים עד שבחברון, ואין להם תקומה כי אם בצדקת בני הגולה, החכם בחכמתו והעשיר בעשרו יחד כלם מחזיקים ביד שארית ישראל יושבי ארץ הקודש. ומסורת בידינו, גדול המעשה יותר מן העושה. הנה כי כן יושבי ארץ ישראל, שלוחי כל הגולה לעבוד ה' עבודה שלימה, עבודה תמה, וכל ישראל המחזיקים בידם, יש להם חלק בתורתם ותפילתם, דומה למה שאמרו ז"ל בתלמוד תורה : "כי בצל החכמה בצל הכסף". ומחזיק יד החכמים - חלק כחלק יחדיו יחלוק, כנודע מראש מקדמי ארץ שבטי ישורון יששכר וזבולון אחזיקו אחי ושותפי, זה מתעסק וזה לומד, כידוע. וכזאת וכזאת קיום מצות ישיבת ארץ הקדושה ותלמוד ומעשה קדושים אשר בארץ, כל בני הגולה המחזיקים שבתם וקימתם של באי הארץ, נזונים בזרוע יחדיו יחלוק, כאמור.

התמיכה ביושבי הארץ, מסתבר, איננה רק השתתפות של בני הגולה בהתיישבותם של אחיהם בארץ, אלא יש בה גם כדי לעודד את העלייה לארץ. וכך כתב הרב מאיר אייזנשטאדט (שו"ת אמרי-אש ח"א סי' קא ד"ה ואולי) :

והנה ידוע גודל מעלת ישיבת א"י... ועתה עלינו ליתן לב שלא יהיה על כל פנים ארצינו ח"ו שממה, וזה מצוה מוטלת על כל ישראל ועליהם להלהיב לב אחיהם לעלות למקום אשר בחר בו ה'.

ג. גדרם של עניי ארץ ישראל

לכאורה יש בטעמים הנ"ל כדי להשוות את כל העניים הדרים בארץ ישראל. ואכן החתם-סופר (קובץ תשובות, ירושלים תשל"ג, סי' מו) קובע שבין עניי א"י אין הבדל בין עניים שהגיעו לשם מעירו של התורם, לבין כל עני אחר, "וגם שם אין קדימה להנולדים במדינה או בעיר שלו, דכיון שיצאו מהעיר ונתיישבו במדינה אחרת, יהי א"י או חו"ל, שוב אין

להם שום קדימה, דלאו בלידה תליא אלא בתושב העיר והמדינה."

ובכל זאת, באותה תשובה מבחין החתם-סופר בין מי שהעני בא"י לבין מי שהגיע לשם כשהוא כבר עני, וכך הוא אומר:

עניי ארץ ישראל הם הדירים בה מעולם, או המתיישבים שם בעשרם והענו שם - אז מחוייבים להקדים פרנסתם לעניי מדינה אחרת. אבל עניים הנוסעים מחו"ל להתיישב שם, ויודעים שאין להם כדי חיותם רק סומכים על הצדקות המובאים לשם ממקומות אחרים - אין אנחנו מחוייבים להקדימם לעניי חו"ל. כי אף על פי ששיבת ארץ ישראל מצוה, ושקולה כנגד כל המצוות [ספרי ראה יב, כט], מכל מקום הגע עצמך אם [לפנינו] עניים מחוסרי לחם וכסות, ועני אחד רוצה לזכות במצוה אפילו תפילין וציצית ולולב וכדומה, פשוט שהחסירי לחם קודם למצותו של זה; והכי נמי עניי חו"ל הצריכים פרנסה, למה נקדים את זה כדי שיוכל לקיים מצות ישיבת ארץ ישראל, וכי על עניי חו"ל מוטל לעזרו ולסייעו לקיים מצות ישיבת ארץ ישראל?!

ועוד אומר אני, שבעלותו לשבת שם גוזל עניי ארץ ישראל הדירים שם מכבר, ועיניהם של אותם עניים תלויות על הצדקות המובאים ממקומות חו"ל, ועתה

-120-

בוא יבוא זה לחלוק עמם!! על כן כל הנוסע לשם בעניו על מנת ליטול מהצדקה לאו שפיר [עבד] ואין לו דין קדימה. 22

ד. עניי עירך ועניי א"י - מי קודם?

הדעה הרווחת בין הפוסקים היא שזכות הקדימה של יושבי ארץ ישראל היא רק ביחס ליושבי עיר אחרת בחו"ל, שאינה עירו של הנותן, אך לא ביחס ליושבי עירו. כך כתב הב"ח (יו"ד רנ"ד), ש"עניי עירו בחו"ל - פשיטא דקודמין לעניי עיר אחרת, אפילו הם מא"י." וכן כתב הש"ך (יו"ד רנ"ד, ו): "ועניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת - משמע, אפילו עיר אחרת של ארץ ישראל." 23

ר' אליעזר נחום כתב בפירושו על הספרי, מדרש-אליעזר (פרשת ראה, עמ' שמג), שקדימת עניי עירו לעניי א"י עולה מתוך הדרשה מהפסוק, שכן "האי קרא (דברים טו, ז) חשיב ואזיל החשוב חשוב קודם, ועניי עירו הקדים ליושבי הארץ." והוסיף הנצי"ב וביאר, "דאי נפרש דמה שכתוב מאוחר הוא מוקדם, אם כן בן עיר קודם לקרוב" (עמק-הנצי"ב, על הספרי).

וכן כתב החתם-סופר (קובץ תשובות, ירושלים תשל"ג, סי' מו):

ועניי ארץ ישראל קודמין לעניי חו"ל - פירוש, כשכבר יצא ידי חובת עניי עירו ורוצה ליתן לעניי עיר אחרת, אזי כיון ששולח צדקת פזרונו לעיר אחרת צריך להקדים עניי ארץ ישראל לעניי חו"ל.

אבל אחרים מחכמי ישראל כתבו, שידם של עניי א"י על העליונה גם ביחס לעניי עיר שבחו"ל. הרב משה דוד אברהם טרויש אשכנזי כתב בפירושו על הספרי (תולדות-אדם) שדרשת

הספרי משמיעה לנו, ש"אם יושב בחו"ל ועניי עירו וארץ ישראל - עניי א"י קודמין. ושיעור הכתוב 'בארצ' - עניי א"י אשר ה' אלהיך נותן לך בכל מקום הם קודמים." וכן כתב הרב משה גלאנטי (שו"ת סי' עו), שארץ ישראל היא בגדר של עניי עירך לכל העירות שבחו"ל. 24 הקדמתם של עניי ארץ ישראל אף על עניי עירו מעוגנת בטעם להקדמתם ועל התפקיד שהם ממלאים בהיותם בארץ ישראל עבור כל עם ישראל. וזו לשונו של ר' משה חאגיז בספרו שפת-אמת (דף לט, א-ב) :

שאילו היתה יראת ה' על פני האנשים הללו שבידם היכולת להספיק מים ומזון הנצרך לעניי א"י, וכמעט אמינא ולא מסתפינא דבתורת חיוב הוא זה ולא בתורת חסד, אחרי היות עניי א"י נקראים במאמרינו זה בלשון מושאל עניי

-121-

עירך, שקודמין לעניי עיר אחרת. ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר, מהעדפת תושבי א"י לתושבי חו"ל כשהם תוך חו"ל עצמה, כמו שמבואר בספרי. הן עתה כדי שיהיו קודמין לעניי העיר עצמה, אתינא עליהו מכח טענות אחרות הקרובות אל השכל לחיבם. לפי שכבר אמרנו שהם מעמידים חזקת הישוב של א"י והם שומרי משמרת חורבותיה, והם הם הסובלים הצרות עבור שאר אחיהם שבגולה.

וכך כתב ר' אליעזר פאפו בספרו פלא-יועץ (ח"א, ערך ארץ ישראל, עמ' יח) :

ומהיות טוב, למי שהרחיב ה' את גבולו שלא ימנע מלסייע ביד הולכי א"י כיד ה' הטובה עליו, בין בשעת הליכה בין לשלוח להם מנות, ולמצוה רבה יחשב... וראוי לסייעו בכל עוז לעשות רצון אבינו שבשמים. וכבר כתבו הפוסקים, כי מה שכתוב בעצם "עניי עירך קודמין", הוא עניי א"י, כי הם נקראים עניי עירך באמת, והם יושבים שם כתרנגולים בלוליהם, אינם יכולים להרויח, ואין בנמצא כל כך מי שירחם עליהם, ועיניהם תלויות על יושבי חו"ל... וצדקה וחסד גדול עושה הכותב להם והשולח להם מתנות, אם מעט ואם הרבה, איש כמתנת ידו כברכת ה' אשר נתן לו...

החיד"א שימש כשלוחא דרבנן (שד"ר) עבור תושבי ארץ ישראל, ובתשובותיו (שו"ת יוסף-אומץ סי' יט) כתב אף הוא, שמלשון הספרי עולה שעניי א"י קודמים אפילו לעניי עירו שבחו"ל. 25 וכך כתב גם בפירושו פני-דוד על התורה (פרשת ראה סי' טו) :

ואפשר דגם הרב ב"ח לא אמרה אלא במתנדב לעניי א"י דווקא. אמנם כשבא שליח מא"י, דעיקר שליחותו הוא משום ישוב א"י - דאי לאו סיוע בני הגולה נמוגים ארץ וכל יושביה מפני גוים מפני לסטים בעלילותם ובתועבותם ולא יזכר שם ישראל עוד בא"י - נראה דבזה גם הרב ב"ח ודעמיה מודים דקדמי לעניי העיר. דכמה החמירו רבותינו זכרונם לברכה משום ישוב א"י... ועוד, דאיכא פדיון שבויים, דיושבי הארץ נתונים נתונים המה בידי גוים קשים ומכין ועונשין שלא מן הדין. ואם כתב הרב ב"ח דעניי עירו קודמין, היינו מצד מצות צדקה, אבל כי איכא פדיון שבויים ודאי פדיון שבויים קודם לצדקה.

על פי פירושו של ר' ישראל משקלוב (פאת-השלח ב, כב בית-ישראל ס"ק כט) הפסוק בדברים, ומה שדרשו בו חז"ל בספרי, מתייחסים לא"י, שכך הכתוב אומר : "כי יהיה בך אביון

וכו' באחד שעריך וכו' בארצך וכו'." את הפיסקה שבנידון, לעניין קדימותם של עניי א"י, הוא מפרש כך: "יושבי א"י קודמין ליושבי חו"ל, היינו כשבאים עניי עיר אחרת מא"י ומחו"ל לא"י - יושבי א"י קודמין." 26

ה. גביית צדקה בגולה עבור א"י באמצעות שלוחים

גם אם זכותם של עניי א"י קודמת לזכותם של עניי עירו, עדיין עולה השאלה האם שליחיהם וגבאיהם (השד"רים) 27 של עניי א"י אף הם רשאים לגבות צדקה עבור יושבי הארץ, כשבכך הם גורעים מחלקם של העניים היושבים בארצות הגולה? 28

-122-

בשאלה זו דן ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), שכאמור היה בעצמו שד"ר, בתשובתו הנ"ל (יוסף-אומץ סי' יט). הוא נשאל: "מה כח בני ארץ ישראל לשלוח שלוחים לכל בני הגולה ולאפקועי מעניי עירם?", ולאחר הזכירו את חילוקי הדעות הנ"ל, ביסס את חוקיות פעולתם של השד"רים, ובין יתר דבריו כתב:

דע לך, דאמרו בספרי: שקולה ישיבת א"י ככל המצוות שבתורה אף בחורבנה והיה כשבתו. ולדעת הרמב"ן היא מכלל רמ"ח מצוות עשה דאורייתא ואין פוטר אותו. ואם אל סודו תדרוש קח לך בשמים ראש, כי בארץ העמים מסך מבדיל ובלולים יעלו מארץ לא מטהרה או עם שרים והוא דרך חול ובחבורתו. ובמה יתרצה עבד ה' להיות לו חלק בישיבת א"י ותורת א"י, אם לא בהחזיק ביד יושביה.

להלן מצטט החיד"א מתוך תשובת מהרי"ק בסוף שורש ה', "על מה שהתנדבו לעניי ירושלים ת"ו, ובאו שלוחים מעיר הקודש לבנין בית הכנסת אשר שם", והתעוררה השאלה אם רשאים לשנות ממטרות הצדקה. תשובת מהרי"ק היתה, "שיש לשער ולומר, דאין כאן שינוי דעת בעלים, דמדהניחו עניי עירם וענייהם משום עניי ירושלים - גילו דעתם שרוצים לזכות בהעמדת העניים שם, כדי שיהיה להם בזכות העמידה שם כי רב הוא, כי שם ציוה הברכה לברך בשמו ולשרתו." החיד"א כותב עוד, שמזה למעלה משלוש מאות שנה נוהגים בקהילות ישראל שבגולה להניח ענייהם לטובת עניי ירושלים.

כבר הבאנו לעיל (פרק ב) את דבריו של החיד"א באשר לחשיבות הסיוע לעניי א"י. בפירושו לתורה פני-דוד (פרשת ראה סי' טו) הפליג החיד"א בנושא זה, תוך שהוא מבקר בחריפות את המכשילים את השד"רים:

ואשריהם ישראל אשר בבוא אליהם שליח א"י מכבדין אותו ומחבבין אותו כגלגל עיניהם. וכן בדין, דאמרינן שילהי כתובות: ר' אבא הוה מנשק כיפי דעכו... ואם ככה יעשו גדולי עולם לאבן מקיר ועפר הארץ, הדברים קל וחומר לחכם מא"י. ועוד טעמא רבא איכא, דאחד מתרי"ג מצוות הוא לדור בא"י לדעת הרמב"ן והרשב"ץ אפילו בחורבנה... ובזה שבני הגולה הם סיבה שיהיה ישוב בא"י, ובלעדס לא מצו למיקם, הם זוכים במצות ישיבת א"י, דאמרינן: גדול המעשה. וכל אלו הם דברים אמיתיים למי שאין עינו טרוטות, לאפוקי מאיזה מההמון אשר יבואו בטענות נגד השליח, והם סיבה למעט בכבודם והנאתם וכיוצא. קורא אני עליהם מה שאמר אדוננו דוד המלך ע"ה במקראיו [תהלים] מזמור לז [פסוק יד]: "חרב פתחו רשעים ודרכו קשתם להפיל עני ואביון" - רמז לשליח א"י אשר מבקשים טענות ותואנות ודברי נרגן להפיל שליח א"י, ובזה לטבוח ישרי דרך, הם יושבי א"י שהם

ישרי דרך... ואלו הקמים להפיל שליח א"י יצא צפע לטבוח ישרי דרך בני א"י אשר שלחוהו, אין ספק חרבים תבוא בלבם וכו' [שם, פסוק טו].

ו. צרכים אחרים של עניי א"י

עד כה היה הדיון לכאורה באשר לצרכים בסיסיים של עניי ארץ ישראל לעומת צרכים דומים של עניים אחרים. אולם התעוררו שאלות באשר לצרכים אחרים של יושבי ארץ ישראל,

שההתגייסות למענם עלולה היתה לבוא על חשבון הצרכים

-123-

הבסיסיים, לא רק של "עניי עירך", אלא אף על חשבון הצרכים הבסיסיים של עניי ארץ ישראל. בשאלה מעין זו דן החתם-סופר (שו"ת או"ח סי' רג) לצורך ההכרעה בשאלה: האם

רשאים שלוחי א"י לגבות צדקה מיושבי חו"ל עבור בניין בית כנסת בא"י, שהרי בכך עלול להיגרע חלקם של עניי א"י?

בשנת תקפ"ד (1824) הוסכם בין הרב צבי הירש לעהרין, ראש ועד פקידים ואמרכלים בקהילת אמסטרדם, ועימו כמה גאונים, ובין שד"רי ארץ הקודש, "שלא ישלחו עוד שום שליח

מארץ הקודש לקבץ על יד נדבות בני ישראל, כי הרב הנגיד מו"ה צבי הרש הנ"ל הוא המאסף לכל המנות צדקת פזרונם של אשכנז האללאנד ולונדון וכדומה, אחיו יובלו וממנו יהיה

זאת לפרנסת עניי א"י. 29 כעבור כארבע עשרה שנים, "קמו ונתעוררו בעיר הקודש ירושלים תוב"ב אנשים צדיקים ישרים בלבותם וקנו חורבה אחת מחורבות ירושלים לבנות עליה

בית הכנסת קדושה. אף על גב שיש להם שמה בתי כנסיות, רוצים לפאר ולרומם בית אלקינו ולהעמיד חורבותיו." המדובר בשיקום חורבת ר' יהודה החסיד. מאחר וידם לא השיגה

לממן מפעל זה, שלחו שליח למדינות אירופה לאסוף כספים למימון המפעל. בהגיע השליח לגבול אשכנז והולנד, מנע ממנו הרב לעהרין לאסוף כספים לאותה מטרה. טענתו היתה,

"כי הוא בפנים מבין ויודע, אם יעמיסו על המדינות הללו עומס משא שלוחים והספקתם ונדבות שונות לבית הכנסת שאינו צריך, על ידי זה ירפיון ידי המתנדבים בעם להספקת

עניי חיי נפשות עניי צאן נדחה, נשים וטף המעובטים בחובות אצל שרי אומות העולם, ועל כן הוא מעכב המקבץ הנ"ל." כנגד זאת טענו השליח ושולחיו, כי הרב לעהרין מעכב את

הרבים מלעשות מצוה, 30 ועל כן הוא ראוי שינדו אותו. 31

בתשובתו, מצטט החתם-סופר תשובה מתוך כנסת-הגדולה (או"ח סי' קנ, הגהות הטור), שממנה עולה שניתן לעכב בעד בניית בית כנסת נוסף בחו"ל, כשבנייתו עלולה לגרוע מן

הנדבות לעניי א"י, ובעיכוב כזה אין משום עיכוב הרבים מעשיית מצוה. החתם-סופר מפרש, שתשובה זו עוסקת בבית כנסת בחו"ל - שכאשר מדובר בבניית בית כנסת נוסף בחו"ל,

ולעומת זאת יש צורך בהספקת צרכיהם של עניי א"י - אז עניי ארץ ישראל קודמים. הטעם לכך נעוץ בשיטת הרמב"ם דלעיל, הנזכרת על ידי הרב חיד"א, שלפיה לא יועיל קידוש

החודש וקביעת המועדות של הסמוכים הקדמונים "אלא אם כן יושב על כל פנים שום ישראל בארץ ישראל... ומשם קדושה יוצא לכל ישראל. אבל אי ח"ו היה בטלה ישיבת ארץ

ישראל בזמן הזה, בטל גם הקידוש ההוא ורוב מצוות בטלות חלילה, על כן עלינו לקיים הספקת ישיבתם בכל מאמצי כחינו."

אבל מה יהא הדין, כשמדובר בבניית בית כנסת בארץ ישראל מול הצורך בהספקת צרכי עניי ארץ ישראל? החתם-סופר מוכיח, שאפילו בית כנסת בנוי מוכרים לצורך תלמוד תורה

וחיי נפשות, ולכן אין לתת עדיפות ראשונה לבניין בית כנסת, מה גם שיש בתי כנסת אחרים. החתם סופר מדגיש את חובתם של בני חו"ל לעשות ככל יכולתם למען קיום היישוב בארץ:

הלא ידוע כי התושבים ממדינות אחרות היושבים בארץ הקודש יושבים במצור ומצוק וחיי צער הם ונשיהם ובניהם, וכולם אינם עוסקים אלא בתורת ה' כל אחד כפי יכולתו, ועלינו מוטל להחזיק ישיבת ארץ ישראל, לא לסייעם

-124-

למצות ישיבת ארץ ישראל, אלא לעצמנו לקיים את דברי התורה הזאת, כי לולי ישיבת ישראל שמה, תפוג תורה ח"ו.

דעתו היא, שכיון שחיי נפשות קודמים לבניין בית כנסת, אם כן "לו יהיה שכבר גבו לצורך בית הכנסת בירושלים ובני עניים צריכים לפרנסתם - מוציאים מידם ונותנים להספקתם. השתא שלא גבו, והאמרכל הנגיד הרב מו"ה הרש נ"י מבין ויודע כי יהיה גביית נדבות בית הכנסת הפסד לנדבות הספקות עניים, ומשום הכי מעכב אותם, היתכן לחשוב שהוא מעכב רבים מלעשות מצוה!! ואדרבה, יש לחוש שהשליח המקבץ על ידי המשכת לב רבים לנדבותיו מעכב רבים מלעשות שוב מצות הספקת חיי נפשות. ועל כל פנים, הרב הנגיד מו"ה צבי הרש הנ"ל, שידוע בנפשו כי כן הוא, חלילה וחלילה להרים בו יד להזכיר עליו שם נידוי ח"ו. 32

על סמך דברי החתם-סופר כתב בימינו הרב עובדיה הדאיה (שו"ת ישכיל-עבדי ח"ג יו"ד סי' יא ד"ה והנה ראיתי):

והרי ראינו שלהספקת עניי א"י יכולים לבטל אף מצות בית הכנסת, וכל שכן אם אנו רואים שעל ידי ביטול הסכמה יכולים להרויח עניי א"י, ותלמידי חכמים יעסקו בתורה בריוח, אפשר לומר שמותר ואין איסור בדבר.

ז. שינוי ייעוד של צדקה לטובת עניי א"י

עדיפותם של יושבי א"י הינה לא רק בהתנגשות לכתחילית בין גבאי צדקה הבאים אלה לאסוף למען עניים אחרים ואלו למען עניי א"י; עדיפותם של יושבי א"י באה לידי ביטוי גם בשינוי ייעוד של קופת צדקה. ר' חיים עוזר גרודזינסקי (שו"ת אחיעזר ח"ב יו"ד סי' כג) דן בשאלה, אם מותר להשתמש במותר כספי צדקה שנאספו לצורך תמיכה ב"ערים השרופות" ברוסיה לטובת עניי ירושלים, "הסובלים כעת חרפת רעב מחלירע השורר בסביבות העיר, ועיר הקודש נצורה סגורה ומסוגרת אין יוצא ואין בא."

דעתו היא שהדבר מותר. "ומה שיש בזה שינוי מצד המתנדב שהתנדב לנשרפים, נראה דשינוי זה הוי שינוי למעליותא, דהא ההלכה מוסכמת דיושבי עיר הקודש קודמים ליושבי חו"ל ויש להם דין עניי עירך. וגם לנשרפים, אחרי שעבר הזמן הראשון התמיכה הבאה הוא להרווחה, והתמיכה לעניי ארץ הקודש, אשר כעת היא סגורה ומסוגרת וסובלים ממש חרפת רעב ר"ל הוא פקוח נפשות." 33

שאלת שינוי היעוד עולה גם כאשר יש אומדן דעת באשר לרצונו של המקדיש לתת את הצדקה ליושבי חו"ל - האם יש לילך בזה אחר דעתו? 34 והוא הדין להיפך: כשצדקה שנאספה

לצורכי עניי א"י נצרכה למען עניי המקום.

שאלה מעין זו נידונה בפני החתם-סופר (שו"ת ח"ו סי' כז), אם מותר להשתמש בכספי צדקה שאנשים התנדבו "לנשמת ר' מאיר בעל הנס", לצורך עניי העיר שבחו"ל.

-125-

זאת, לאחר "שהלחץ זו הדחק גובר יום יום בעו"ה בעירנו מצוק עתים הקשים, ורבו עניות בישראל, ואין לאל ידינו ליתן להם די סיפוקם ומחסורם." 35

קופת ר' מאיר בעל הנס היא בטבריה, והיה מקום לחשוב, שיש להעביר אותם כספי צדקה לאותה קופה דווקא. בתשובתו כותב החתם-סופר, שהתורמים לא התנדבו לעניי א"י, כי

אם לנשמת ר' מאיר בעל הנס, או להדלקת נרות לעילוי נשמתו. לדעתו, כוונתם של המתנדבים היתה לתת לכל דבר העולה בחשיבותו על הדלקת נרות. "אם כן, היה בכלל כוונתם

לכשיצטרכו עניי העיר יהיה לעניי העיר. ועוד, הרב גופיה שניהג לשלוח לעניי א"י גופיה אומדן דעתיה אילו היה יודע שטרם שיגיע לא"י יצטרכו עניי עירו, בודאי לא היה עושה שלא

כדין להזניח עניי עיר וליתן לעניי א"י." 36

אכן, אם ברור שכוונת הנודר היתה ליתן לעניי טבריה, נפסק שיש לקיים את רצונו, ולמסור את תרומתו לקופת ר' מאיר בעל הנס שבטבריה. 37 במקרה כזה, אסור גם לערב את

התרומה שיועדה לקופת ר' מאיר בעל הנס עם כספי תרומות שיועדו למקומות אחרים בארץ ישראל, ואסור לקחת "מכסף הקדשים כל הנידר והנידב לשם התנא הקדוש רבי מאיר

בעל הנס זיע"א לשום מקום, כי אם לעיה"ק טבריא ת"ו." 38 אבל ככל שמדובר בנדבים ובנדבות לקופת ר' מאיר בעל הנס סתם, בלא שהנודר פירש שכוונתו לקופת העניים

שבטבריה דווקא, מוסכם על דעת רוב הפוסקים שאין זכות דווקא לעניי טבריא, ואף אסור לתיתם לעניי טבריה בלבד (גנזי-אר"ץ יו"ד סי' יד).

אין צריך לומר, שמי שבמפורש הקדיש את נכסיו לעניי ארץ ישראל, יש לקיים את רצונו. "ואפילו אם היו הנכסים מופקדים ביד אחרים, ואפילו לא היה שם בשעת הצוואה לא

גבאי ולא שום אחד מחשובי הקהל, לא היה יכול לחזור בו; ואם היה חוזר, לא היה ממש בחזרתו. כל שכן זה שלא חזר בו - שזכו בה עניי א"י. וכל מי שהנכסים הנזכרים בידו -

חייב ליתנם לעניי א"י." 39

יתרה מזו: אפילו לא פירש המקדיש שהוא מקדיש נכסיו לעניי א"י, יש בידו לתת למי שיחפוץ, "אפילו חוץ לעיר, וכל שכן מעניי חו"ל לקרובים שבא"י, דתניא בספרי... יושבי א"י

קודמין ליושבי חו"ל... אלמא, אי לאו הרבוי הוה אמינא דאין ליתן לגמרי לעניי חו"ל, ואם כן כשריבתה התורה די לנו לרבות עניי חו"ל, אבל לעולם עניי א"י קודמים." 40

-126-

דעתו של מהרי"ק (שו"ת שורש ה) היא, שעל סמך הערכת דעת הנותן, ניתן גם לשנות ממטרות הצדקה, כשהתורם הקדיש לעניי ירושלים, והתעורר הצורך, לרגל מקרה שקרה,

להשתמש בכספים אלה לבניין בית כנסת בירושלים. "וכל שכן כאשר ראוי לחשוב שיש בזה מעלת לעניי ירושלים כדי שתושבי העיר ינהגו עמהם אהבה וריעות... למען לא תיפול

שנאה ותחרות ח"ו ביניהם ובין תושבי העיר." 41

ר' אברהם הלוי (גנת-ורדים יו"ד ג, ט) דן בשאלה, מה יעשה בכספי צדקה שנאספו למען עניי ארץ ישראל האשכנזים, ונוצר מצב בו התבטל היישוב האשכנזי בשתי ערי הקודש,

חברון וצפת, ולא נשארו אשכנזים אלא בירושלים. בהסתמכו על הכלל, שבנדבים ונדבות הולכים אחר אומדן דעת המקדיש, הוא כותב ש"בנדון דידן, אם יש שם קדשים ישנים

שהקדישו לא"י, מסתמא לא הקדישום אלא בהיות קהלות אשכנזים מיושבים שם בכל עיר ועיר מא"י אשר היו שולחים הקדשותיהם כי כן ראוי להם. אמנם, כיון שכבר ספו תמו...

ולא נשאר בשני ארצות שום אשכנזי ולא נשאר רק בירושלם ת"ו, הנה ראוי לומר שכל הקדשים שהיו בתחילה שולחים לשלוש ארצות, שעתה שנשתנו הזמנים יהיו שולחין הכל

לירושלם תוב"ב... ואומדנא גדולה היא זו... אם כן בנדון הלז שפיר יזכו האשכנזים בכל גשם נדבות צדקות האשכנזים, אם מדין קדימה אם מדין אומדנא... ובפרט שבזמן הזה הגיעו

האשכנזים עד שערי מוות, ואיככה יוכלון שאת אנשי אשכנז הרחוקים לראות ברעת וצרת אחיהם העניים האומללים המתגוררים בירושלם ת"ו ואך עצמם ובשרם המה. " 42

ובימינו כתב הרב עובדיה הדאיה (שו"ת ישכיל-עבדי ח"ג יו"ד סי' יא ד"ה ועוד נראה) שכיון שבנדרים והקדשות הולכים אחר אומדן דעת המקדיש, "הנה ראוי לומר שכל הקדשים

שהיו שולחים לשלשה עיירות, עתה שנשתנו הזמנים ישלחו הכל לירושלים. ומקדמת דנא שהיו שולחים הקדשותיהם לשלשת העיירות היה בשביל שהיו עניי האשכנזים מתגוררים

שם. מכל מקום עתה אין לחוש כלל... ועתה שנשתנה הזמן ולא יספיק הכללות, ומוכרחים לעשות המצאות אחרות להחיות נפשם, הסברה נותנת שיכולים לשנות באופן המועיל."

בימינו התעוררה השאלה, "בדין מעות שגבו לצורך עניי א"י, או שנדר סך מסוים להנ"ל, ונזדמן שאחד מעניי א"י ירד לחו"ל כדי לקבל טיפולים מהרופאים וכיו"ב, אם מותר ליתן

להם מעות הנ"ל, ואין צריך לשלחו לארץ הקודש?" 43 נפסק, שהדבר תלוי במחשבת הנודר: אם נדר סתם, ולא היה לו כוונה לדבר מיוחד בא"י, פשוט הוא שיכול לתת למי שנצרך

לכך, "כיון דסוף סוף מגיע מזה טובת הנאה להיושבים בארץ הקודש"; אבל אם היתה לו כוונה לדבר מיוחד, או עני מיוחד, שבא"י, הדבר תלוי במחלוקת אם שייך דין אמירה לגבוה

בעני פרטי. "וכן אם הוא רגיל ליתן לאיזה צורך בארץ הקודש ועכשיו נדר סתם - שייך הנדר לדבר שהוא רגיל לעשות."

ביסוס נוסף לזכותם של עניי א"י במקום שברורה דעת המקדיש, מצאנו בתשובת אבני-ישפה (ח"ה סי' קל). השאלה היתה "אם תלמידי חכמים בארץ ישראל קודמים לעניי תלמידי

חכמים שבעירו [=של המקדיש], כי יסד קופת צדקה לעניי תלמידי חכמים

-127-

בא"י, ויש טוענים שעניי תלמידי חכמים בעירו קודמים. "בתשובתו כותב המשיב, בין היתר, "שאם כל מטרת הקופה היתה עבור תלמידי חכמים שבא"י, לא שייך דין קדימה, כי

הקופה נוסדה למטרה מסוימת, ואינה קופה כללית של צדקה. ופשוט שכל אדם רשאי לייחד כספים למטרה מסוימת, ורק בסתם יש עדיפות לתת לעניי עירו. " יתרה מזו: דעת

המשיב היא, "שאסור להפסיק את התמיכה לעניים של א"י, שהרי כבר זכו בצדקה מדין מכירי כהונה". דין מכירי כהונה (ולויה) הוא, שכאשר אדם אינו רגיל לתת תרומות ומעשרות

אלא לכהן מסוים, או ללוי מסוים - זכה בהם אותו כהן, או לוי (גיטין ל,א), ואסור לחזור בו (קצות-החשן רד,ג); ולפי הש"ך (יו"ד רנו,ג) דין זה אמור גם בצדקה. וכן פסק בשו"ת

בית-שלמה (יו"ד ח"ב סי' צט), 44 שאסור להפסיק התמיכה אחר שכבר קבלו, כיוון שחל כאן הדין של מכירי כהונה. על פי זה כתב המשיב, ש"אין לבטל את קופת הצדקה לתלמידי

חכמים עניים שבארץ ישראל, וגם אסור לשנות לעניים אחרים, דזכו מדין מכירי כהונה."

ח. כוחה של תקנה

בני קהילה אחת, בראותם "רוב עניות אנשי עירם", התקינו תקנה בחרם, "שכל אחד מדרי העיר,

יהיה מי שיהיה, לא יוכל לשלוח חוץ לעיר בתורת צדקה באיזה אופן שיהיה, יותר מז' סקודי." לימים בא אדם אחד לדור באותה קהילה, וביקש לשלוח צדקה מחוץ למקומו, ובפרט לעניי ארץ ישראל. בפני ר' שמשון מורפורגו, מרבני איטליה (שו"ת שמש-צדקה יו"ד סי' יט) נשאלה השאלה, כלום בכוחה של אותה תקנה למנוע מאותו איש לשלוח צדקה כרצונו? בתשובתו כותב המשיב שיפה כוחה של התקנה, ולפיכך ניתן לאסור על אותו איש לשלוח צדקה מחוץ לעירו בניגוד לתקנה, ובלבד שהוא מתושבי העיר (לצורך זה די במגורים במשך שלושים יום). בין יתר דבריו, כתב:

ההסכמה על נכון נעשית וכדת, הואיל דבצדקה עניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת. ואף על פי שאיש אשר אנו דנים עליו אורח הוא, אפילו הכי עניי העיר היושב בה מקרי עניי עירו... ומה שאמרת שהיחיד נדבו לבו לעניי א"י, כבר הביא הב"ח על ההיא דאמרינן "עניי עירך קודמים לעניי עיר אחרת" - אפילו עיר אחרת של ארץ ישראל.

ט. יושבי א"י לעומת תלמידי חכמים ותלמוד תורה שבחו"ל בפני הנצי"ב (שו"ת משיב-דבר ח"ב סי' מז) התעוררה השאלה, בדבר "מי שבא לידו תלמיד חכם מיושבי חו"ל לקבל צדקה, וגם אחד מיושבי ארץ הקודש, למי ראוי להקדים - אם לבן ארץ הקודש, כמבואר בהלכות צדקה: 'ויושבי א"י קודמין ליושבי חו"ל', או לתלמיד חכם, כמבואר שם, דכל הגדול מחברו קודם את חברו." דעת הנצי"ב היא, "דתלמיד חכם קודם משום שני טעמים - חדא, דתועלתו מרובה לרבים; שנית, משום דמחוייבים הם להוקירו משום כבוד התורה."

בפני ר' יהודה גרינוואלד (שו"ת זכרון-יהודה ח"ב סי' קיא) התעוררה השאלה בדבר גבאי חברת תלמוד תורה של קהילת חוסט, שרצו "לתקן קופות המיוחדות לחברה תלמוד תורה ולקבעם בבתי ישראל. ויש המערערים בדבר זה מטעם פן על ידי זה יגרע מקופות ארץ ישראל, ועל כל פנים יש לחוש שלא יתוספו על ידי זה ההכנסות לקופת ארץ ישראל." בפתח תשובתו מאזכר המשיב את הלכת השולחן-ערוך "ויושבי א"י קודמין ליושבי חו"ל", ואת פירושם של הב"ח והש"ך הנזכר לעיל (פרק ד). ביחס לנידון

-128-

שלפניו, מסתמך המשיב על תשובת החתם-סופר שהוזכרה לעיל (יו"ד סי' רלד), בה נאמר ש"תלמוד תורה וישיבה עדיף מן הכל, ושעל כן לא עלה עזרא כל זמן שרבו ברוך בן נריה קיים. ומכל שכן לימוד תשב"ר, דאמר ריש לקיש... [אין] מבטלין תנוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש. והא כל הקדמת יושבי א"י הוי רק משום קדושת א"י... ואם בשביל בנין בית המקדש אין מבטלין, מכל שכן בשביל החזקת יושבי עיה"ק... וכיון שאמרו ז"ל חייך קודמין, והחזקת תשב"ר עושה שמירה לכל העיר, מחויב להקדים אותה, מלבד עוצם המצוה היותר גדולה."

שיקול נוסף הוא, ש"חזקת יושבי עיה"ק יכול להיות על ידי אחרים גם כן, והא גם אתם רוצים להחזיק בהם כמקודם, וכן ירבה בסייעתא דשמיא. מה שאין כן קופת תלמוד תורה - לפי ראות עיניכם, אם לא תחזיקו בה הרבה, יתמעט על ידי זה לימוד תינוקות של בית רבן, וכל המקיים נפש אחת יותר על התורה, כאילו קיים עולם מלא, ועליו נאמר: ברוך אשר יקים את דברי התורה הזאת, ברמב"ן שם [דברים כז, כו]."

מסקנת דבריו של הר"י גרינוואלד היא, ש"בוודאי יכולין לתקן לקבוע קופות לחברה תלמוד תורה בכל בתי בני ישראל דשם, ובזכות זה יבורכו בחיים וברכה ושלוש... בפרט לפי מה שכתב מעלת כבוד תורתו הרמה, לא יפסידו על ידי זה הקופות של ארץ הקודש. וכזה ניסיתי גם פה, שתהילה לה' יתברך מעת שקבעתי הקופות לחברה תלמוד תורה, נתרבה הכנסת ארץ ישראל על חד שלושה, כן ירבה בסייעתא דשמיא."

בעניין אחר התעוררה השאלה: האם יש חובה על מי שילדיו מתחנכים במוסד מסויים בעירו שבחו"ל, לתמוך דווקא במוסד זה, ולהעדיפו על מוסדות אחרים - כולל מוסדות תורה שבארץ ישראל - או אין נפקא מינה לאיזה מוסד הוא נותן? נפסק, "שכל מי שמשלם עבור בניו כדי ללמוד תורה ועבור בנותיו להנהיגם ולהדריכם בדרך ישרה, הוא בכלל צדקה. ובודאי החיוב צדקה ליתן קודם עבור בניו ובנותיו... ולא עוד אלא שצריך להקדימו לכל אדם... אפילו אין שם בהמוסד בניו או בנותיו, אבל על כל פנים המוסד הוא בעירו, ועניי עירו קודם לעניי עיר אחרת, ואפילו עניי ארץ ישראל." 45 עם זאת נאמר שם: "אבל בוודאי לא יניח ידו מליתן גם לעניי עיר אחרת, וכל שכן לעניי ארץ ישראל."

עם ההעדפה שניתנה בתשובות אלו לחיזוק לימוד התורה בערי הגולה, אף על חשבון מתן הצדקה לעניי ארץ ישראל, מכל מקום רבים מן הפונים בקריאה לתמוך ביושבי ארץ ישראל ביססו את קריאתם על הצורך בחיזוק לימוד התורה בארץ ישראל. 46

1. ומקבילותיו במדרש תנאים לדברים טו, ג; פסיקתא זוטרית (לקח-טוב) לדברים דף כד, ב. וראו הגהות הגר"א לספרי.

2. הרדב"ז בפירושו להלכה זו, ציין כמקור להלכת הרמב"ם את הספרי דלעיל, ואילו הר"י קארו (גם בכסף-משנה וגם בבית-יוסף יו"ד סי' רנא) ציין את הברייתא בבבא מציעא.

3. על כך עמד ר' מאיר מלמד בשו"ת משפט-צדק ח"ב סי' סא ד"ה וקשה.

4. זהר, פרשת בלק, מהדורת הר"ר מרגליות, ירושלים תש"ס, דף רו, א. מכאן, וכן מהלכות אחרות, ביקש הרב י"ל הכהן מימון להוכיח שהרמב"ם השתמש בזהר, ראו מאמרו: "חיי הרמב"ם, ספריו

ופעולותיו", בתוך: רבנו משה בן מימון - קובץ תורני-מדעי, ירושלים תרצ"ה, עמ' פג, הערה 48. אבל ראו מה שהעיר הרב א"י זסלנסקי, כתבים, כרך א, סי' ט, ירושלים תשכ"ד, עמ' כז-כט.

5. "לפעמים מביא [הרמב"ם] פסוק שלא נזכר בגמרא כלל מאחר שהוא מבואר יותר" (יד-מלאכי, כללי הרמב"ם, בשם לחם-משנה ועוד פוסקים). ראו גם שדי-חמד, כללים, מערכת כ, כלל פח, ד"ה ולי הדל.

6. המשנה-למלך כתב בהל' מלוה ולוה א, א, שהרמב"ם לא הביא שם את כל הקדימויות שבברייתא, משום שסמך על מה שכתב בהל' מתנות עניים. וראו מנחת-חינוך מצוה סו; שו"ת שבט-הלוי ח"ה קונטרס

המצוות סי' כח. הפרט השנוי בברייתא "עני ועשיר - עני קודם", שבוודאי אינו שייך להלכות צדקה אלא רק להלואה, לא הובא ע"י הרמב"ם בהל' מלוה ולוה, וכבר תמה על כך בעל תורה-שלמה, פרשת

משפטים, כרך יח, אות תב.

7. ראו הר-אפרים על המכילתא דר' ישמעאל, משפטים פרשה יט. כיון שהדברים נובעים מאותו מקור, כתב בעל מנחת-חינוך (מצ' סו אות ג) שדין הקדימות בצדקה שנשנה בספרי ביחס ליושבי א"י, אמור גם

לגבי הלוואה.

8. הקשה זאת ר' מאיר מלמד, הערה 3 לעיל.
9. בב"י נאמר שהברייתא בספרי הובאה בסמ"ג, עשין קסב, וע"י המרדכי ב"ב רמז תקג. הרמב"ן, בפירושו לתורה, דברים טו, יא, רומז לדרשה זו.
10. ראו גם דבריו מכ"י, בשינוי לשון, תחת הכותרת: "בדין קדימה בצדקה", בית-הלל שנה ו גל' כג, תמוז תשס"ה, עמ' יא.
11. ראשונים אחרים לא הבחינו בין שני הלשונות, ולמשל, בלקט-יושר ח"ב יו"ד עמ' מח ציטט את לשון הספרי כאומרת: "עניי א"י קודמין לעניי ח"ל."
12. על דרכו של הרמב"ם לפסוק הלכה על פי מקורות חז"ל שבתלמוד נגד הספרי, ראו יד-מלאכי כללי הרמב"ם, סי' ט; שדי-חמד כללי הפוסקים, סי' ה (כללי הרמב"ם) סעיף ב. וראו הערת המהדיר (בלאו)
- בשו"ת הרמב"ם סי' רפו הערה 20. ראו עוד בעניין זה: שו"ת יביע-אומר ח"א או"ח סי' ח אות ג; שו"ת עטרת-פז ח"א כרך א או"ח סי' יא ד"ה וראיתי עתה; שם כרך ב יו"ד סי' יד ד"ה ובפשטות אין; שם כרך ג חו"מ סי' י ד"ה ומעתה ניתי. ראו גם שו"ת ר' עזריאל הילדסהיימר ח"א יו"ד סי' רמה, ביחס להלכה אחרת של הרמב"ם, שלגביה הניח השואל שלא יתכן שהרמב"ם יפסוק כספרי נגד התלמוד.
13. דוגמא לכך ראו במאמרי: "מכת מרדות במשנת הרמב"ם - גישה חדשה לסוגיית ההשמטות במשנה תורה לרמב"ם", מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל - לכבוד מנחם עמנואל רקמן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 109-111.
14. ביד-מלאכי ובשדי-חמד הנ"ל מובאות דעות פוסקים הסוברים שהרמב"ם פסק כספרי אף נגד הבבלי. בעיקר יש להפנות לכסף-משנה הל' נדרים יב, א, שבקשר להלכה שנידונה לעיל כתב: "ודבר תימא הוא לדחות ברייתא דספרי משום דלא נזכרה בתלמודים ובתוספתא. ואע"ג דסתם ספרי ר' שמעון, כיון דלא אשכחן מאן דפליג עליה בהא - משמע דדברי הכל היא. ובכמה מקומות פוסק רבנו כברייתא דספרי אע"פ שלא נזכרה בתלמודים ולא בתוספתא." ידידי, הרב דוד מצגר, הפנה תשומת לבי לפירוש אור-החיים לבמדבר יח, א, המבקש להוכיח שבהל' כלי המקדש ג, יא פסק הרמב"ם כספרי נגד סוגיית התלמוד.
15. עיי' עוד שו"ת חת"ס יו"ד סי' רלד ד"ה היוצא מדברינו; שו"ת זכרון-יהודה, לר' יהודה גרינוואלד, ח"ב סי' קיא.
16. דן בכך הרב ש"ג מרל, זכרון-יעקב ח"ב סי' יח. ועיי' עוד תורה-תמימה דברים טו, ז אות כב.
17. ראו גם דרך-אמונה על הרמב"ם הל' מתנות עניים ז, יג ס"ק קב.
18. ר' ישראל יוסף ברונשטיין, מעשר-כספים י, לא.
19. על קדימותם של עניי א"י לעניי עירו לדעת החיד"א ראה להלן פרק ד.
20. ראו גם מה שכתב בזה בשו"ת חתם-סופר יו"ד סי' רלד, שאם חלילה יתבטל הישוב מא"י, לא יועיל חשבון קביעת המועדות של הקדמונים, ובטלה כל התורה חלילה, ואין כאן אומה ישראלית חס וחלילה, והיינו כליון האומה חלילה. וראו עוד הרב י' ספסל, "בענין החיוב על בני הגולה לפרנס עניי ארץ ישראל קודם עניי עירם", הדרום סא (תשנ"ב) עמ' 119-120.
21. ראה להלן פרק ד.
22. ראו עוד מש"כ הרב יעקב ישעיה בלוי בספרו צדקה-ומשפט ג, יד הערה לח.

23. וכן כתב ר' משה מזרחי בשו"ת אדמת-קדש ח"א יו"ד סי' יד. ראו גם שו"ת גינת-ורדים יו"ד ג, ט ד"ה ועל תוקף; שו"ת שמש-צדקה יו"ד סי' יט (שם כתב, ש"עניי עירו - אפילו הם עמי הארץ - קודמים

לעניי עיר אחרת שהם תלמידי חכמים", והאמור בשו"ע, שם סעיף ט, שכל הקודם בחכמה קודם לחברו, "היינו דוקא אם שניהם מעיר אחת", הובאו דבריו בפתחי-תשובה יו"ד רנא, ג; שו"ת אמרי-אש ח"א סי'

קא; שו"ת אבני-ישפה ח"ה יו"ד סי' קל; פירוש המלבי"ם לדברים טו, ז; תורה-תמימה דברים טו, ז, אות כב. בשיירי כנסת הגדולה טור יו"ד סי' רנא, הגהות בית יוסף ס"ק א, כתב ע"פ תשובת מהר"ש חיון

[שו"ת בני-שמואל סי' לה]: "אפשר דהיינו דווקא כשאנו עירו, אבל עניי עירו קודמין לעניי ארץ ישראל, וכל שכן אם הוא קרוב." ראו דיוקו של החיד"א בשו"ת יוסף-אומץ סי' יט, ובפירושו פני-דוד

לתורה, פרשת ראה סי' טו, בדברי מהר"ש חיון והש"ך.

24. ראו גם לקט-יושר ח"ב יו"ד עמ' מח. תפיסה זו, שלפיה א"י היא בגדר של עניי עירך, מצויה בחיבורים אחרים שבהם נדונו ענייני שלוחי ארץ ישראל, ראו חיבורו של מאיר רוטשילד הי"ד, "החלוקה"

כביטוי ליחסה של יהדות הגולה ליישוב היהודי בארץ-ישראל", ירושלים תשכ"ט, עמ' 29 ואילך.

25. וכן כתב ר' יהודה נאג'ר, בספרו אהלי-יהודה על הספרי. וכך ניתן להבין מדברי ר' דוד פארדו, בספרי דבי רב, על הספרי. וראו הרב יוסף ספסל, לעיל הע' 20, עמ' 117-120, המוכיח, שכן היא גם דעת

מהר"ק, בתשובותיו שורש ה.

26. וראו שו"ת שבט-הלוי ח"ה סי' קלה אות ב.

27. דינו של שד"ר הוא כגבאי צדקה, לעניין מה שפסק הרמב"ם בהל' מתנות עניים י, ו; ראו שו"ת מנחת-יצחק ח"י סי' פו. לדיונים הלכתיים בנושא שכרם של שד"רים ומתרימים, ראו שו"ת מהרש"ם ח"ה סי'

עז; שו"ת משנה-הלכות ח"ד סי' רלז-רלח; שו"ת שבט-הלוי ח"ב סי' קכב ד"ה ואשר שאל בענין. פסק הדין בתיק תשנ"א/168, פסקי דין מבית הדין לענייני ממונות של הרבנות הראשית לירושלים, כרך ד (תשנ"ו), עמ' רלט.

28. על פעולתם של השד"רים באופן כללי, ראו א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז.

29. על כך ראו א' יערי בהערה הקודמת עמ' 767-769.

30. הסתמכותם היא על שו"ת הריב"ש סי' שלא, משם עולה שאפילו יש בית כנסת בעיר, מכל מקום המעכב מלבנות עוד בית כנסת הרי הוא בכלל המעכב רבים מלעשות מצוה.

31. בהסתמכם על הרמב"ם הל' תלמוד תורה ו, יד, ושו"ע יו"ד שלד, ג.

32. ראו עוד: מאיר רוטשילד, הערה 24 לעיל, עמ' 83-84.

33. ראו גם שו"ת אמרי-אש ח"א סי' קב. אבל השוו עם דעתו של ר' שלמה קלוגר, המובאת על ידי מ' רוטשילד, שם, עמ' 67. היסוד של פיקוח נפש, כגורם רב חשיבות במתן עדיפות למשלוח תרומות לעניי

א"י, מוצא ביטוי ברבות מן האיגרות שנכתבו בהקשר זה לארצות הגולה - ראו את שנאסף על ידי רוטשילד, שם עמ' 31 ואילך.

34. עי' עוד שו"ת שבט-הלוי ח"ב סי' קכז. ראו גם שו"ת מהרשד"ם יו"ד סי' קעד, ומה שמובא בפחד-יצחק ערך "עניי ארץ ישראל"; ארץ-חיים, לר' חיים סתהון, יו"ד סי' רנד סעיף א.

35. בדבריו, ד"ה ותו דמהר"ק, מאזכר החתם-סופר, בין היתר, את שו"ת מהר"י וייל סי' כח,

לעניין האיסור לשנות מדעת המקדיש. עם זאת, בסוף תשובתו כתב, שעל כל פנים אל יבטלו קופת ר' מאיר בעל

הנס לגמרי, ויותירו חלק מכספי התרומות בקופה לשם משלוח לעניי א"י בידי שליח נאמן. בכל הקשור לשינוי יעוד הכספים שנתרמו לקופת ר' מאיר בעל הנס, ועל האיסור לתתם לצדקה אחרת, לבד מעניי

א"י, ראו קובץ ההסכמות והתשובות שפרסם הרב חיים נתן דעמביצער מקראקא, בספר מגני ארץ ישראל (למברג תרי"ב); י"ז כהנא, מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 239-257; י"י שציפנסקי,

ארץ ישראל בספרות התשובות, כרך ג עמ' תשכח-תשמד. ראו גם תשובת הראי"ה קוק, בשו"ת דעת-כהן סי' קלו, ומה שכתב בעניינה הרב נריה גוטל, חדשים גם ישנים (ירושלים תשס"ה) עמ' 59-60.

36. לתוקפו של מנהג להפריש חלק מכספים אלו לעניי העיר שבחז"ל, ולשאלה, אם יש מקום לומר שכל הנודר - על דעת המנהג הוא נודר, ראו שו"ת מהרש"ם ח"א סי' קצג.

37. שו"ת לב-חיים למהר"ח פלאגי ח"ב סי' קס.

38. מזכרת-משה לר' משה בארקי סי' יז. לעניין קיום דעת הנודר לקופת ר' מאיר בעל הנס, ראו גם שו"ת יהודה-יעלה ח"א יו"ד סי' שטו; שו"ת ר' עזריאל הילדסהיימר יו"ד סי' רכד.

39. שו"ת אבקת-רוכל סי' פג. כשתושבי עיר מסוימת בחז"ל תרמו לעניי א"י, אין לפרש שכוונתם דווקא לבני עירם שעלו לא"י, ראו שו"ת דברי-חיים ח"ב חו"מ סי' סח; שו"ת שדה-הארץ יו"ד סי' יד.

40. תשובת מהר"י מינץ, מובאת בלקט-יושר ח"ב יו"ד עמ' 48.

41. וראו שו"ת מנחת-יצחק ליקוטי תשובות סי' קט, שמתשובת מהרי"ק משמע, "דכדאי אף להניח עניי עירו משום עניי ירושלים היושבים שם על התורה ועבודה", אבל השאיר זאת בצריך עיון.

42. על כך שעניי עירו של נותן הצדקה היושבים בארץ ישראל, קודמים לשאר עניי ארץ ישראל, מצד זה שעניי עירך קודמים, ראה גם שו"ת מנחת-אלעזר ח"ד סי' ח; ובספר יד-מלכים להרב דוד זויברמן (בני-

ברק תשס"ז) פרק ד הערה 40.

43. שו"ת שבט-הלוי ח"ב סי' קכב.

44. הובאו דבריו בדעת-תורה למהרש"ם יו"ד רנא, ג ד"ה ועיי' ש"ך.

45. שו"ת שרגא-המאיר ח"ד סי' סד אות ב.

46. ראו מה שמביא מאיר רוטשילד, הערה 24 לעיל, עמ' 37 ואילך.